

I.

Jazyk jako základní společenský faktor v pojetí K. Marxe a B. Engelse

„Především práce, po ní a potom zároveň s ní řeč, to jsou nejpodstatnější podněty, jejichž vlivem mozek opice byl poněkud přetvořen v lidský... Vývoj práce přispíval nutně k tomu, že sblížoval členy společnosti a budil vědomí užitečnosti této součinnosti pro každého jednotlivce. Zkrátka tvořící se lidé došli k tomu, že si měli navzájem co říci... Zpětné působení vývoje mozku a jeho podřízených smyslů, stále jasnějšího vědomí, schopnosti abstrakce a úsudku na práci a řeč, dodávalo práci i řeči stále nový podnět k dalšímu zdokonalení, které arciž nepřestalo, jakmile se člověk s konečnou platností odlišil od opice, nýbrž jež se pak v různých dobách u rozličných národů různě vyvíjelo co do stupně a směru.“¹ (Podtrhla M. H.)

„Řeč je praktické vědomí, existující i pro jiné lidi, tedy i pro mne samého teprve existující skutečné vědomí, a řeč vzniká stejně jako vědomí teprve z potřeby, z nevyhnutelnosti styku s druhými lidmi.“² (Podtrhla M. H.)

Marx a Engels zařadili řeč-jazyk mezi tři základní faktory fylogenetického procesu. Lidská práce předpokládá společenský styk; společenský styk se uskutečňuje komunikací, jejímž nejpodstatnějším vyjadřovacím prostředkem je jazyk; člověk v pracovním procesu odlišuje a vyděluje složky okolní skutečnosti, které se pro něho stávají významné, označuje je zastupnými symboly, uvědomuje si je a stabilizuje je jako součást své společenské, lidské zkušenosti, kterou prostřednictvím přenosné struktury symbolů, jazyka, může sdělit ostatním. Zpětné působení mezi prací, vědomím a řečí, reprodukcí se

ve fylogenetickém procesu — neboť, jak podotýká Engels, polidšťování nekončí na zjevném prahu vydělení člověka od zvířat, ale pokračuje kontinuálně — determinuje vývoj, podmiňuje formální členění a účelné přetřídňování funkčních složek jak v oblasti výrobně společenské (práce), tak v oblasti společenského vědomí, jehož reprodukci zajišťuje společensko-kulturní systém, tak v oblasti jazyka. Byť v každé z těchto oblastí fungují svébytné reprodukční struktury se specifickou mírou stability a proměnlivosti svých složek, struktury řízené autonomními zákonitostmi, zpětné působení mezi nimi nepřestává platit. A tak jazyk byl a zůstává stále „nejdůležitějším prostředkem lidských společenských styků“.³

Společenské podněty sociolingvistiky, zejména problém jazyků v kontaktu

Jazyk podněcoval člověka od nepaměti k tomu, aby se jím zabýval. Dokumentují to nejdávnější písemné památky. Nejstarší soubory utříděných poznatků se začaly vytvářet právě z poznatků o jazyce. Jazykověda patřila k prvním vědním oborům, nejmodernější sémantická bádání neopomíjejí Platónovy úvahy o slovním znaku vyjádřené v Kratylu a gramatika staroindického jazykovědce Paníního zůstává včleněna v řetěze lingvistického poznávání. Po celá tisíciletí převažoval ovšem zájem o jazyk jako o autonomní znakový systém, zkoumaly se jeho jednotlivé subsystemy a roviny — fonetika, morfologie, syntax, sémantika. Jazyka jako základního společenského faktoru — tak jak ho viděl Marx a Engels — jazyka jako „nejdůležitějšího prostředku lidských styků“ si všimla filosofie náhodně a sporadicky. Vědní obor, který zkoumá zpětnou vazbu mezi jazykem a společností, sociologie jazyka, sociální lingvistika nebo socioling-

¹ Engels, B.: *Dialektika přírody*. Praha, Svoboda 1950, s. 149, 150.

² Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha, SNPL 1958, s. 44.

³ Lenin, V. I.: *Spisy* 20. Praha, SNPL 1959, s. 402.

vistika, se jako podobor jazykovědy vydělil teprve nedávno a dosud hledá svou metodu, ujasňuje si své cíle, vymezuje předmět zkoumání a pozvolna se prosazuje ve společenském vědomí jako významný a důležitý vědní obor úzce spjatý s potřebami současného světa. Sovětský sociolingvista V. A. Avrорin ukazuje, že současná jazykovědná bádání probíhají po dvou hlavních liniích: předmětem prvního oboru zůstává „materiální struktura“ jazyka, jazyk jako autonomní znakový systém, předmětem druhého oboru je jazyk jako společenský jev a faktor.

Rozvoj toho nebo onoho vědního oboru – byť je věda osobitá doména lidských aktivit s vlastními zákonitostmi – podněcuje společenské potřeby typické pro konkrétní společnost a konkrétní historickou epochu. Proto není náhodou, že sociologie jazyka vzniká v době pronikavých a všeprostupných změn ve sféře společenských styků podmíněných požadavky velkovýroby a prováděných nutnou demokratizací života. V tomto procesu se setkávají vrstvy a skupiny lidí dříve víceméně izolované, a tak se střetávají i různé jazykové variety, ať jsou to dialekty sociální nebo dialekty územní či zcela odlišné jazyky rozličných etnicit koexistujících v utvářejících se státech. Nejrozhlednějším tématem sociolingvistiky a zároveň tématem společensky nejnaléhavějším je problematika jazyků v kontaktu. Pojem jazyky v kontaktu se vztahuje jednak k souborům slovně znakových struktur, jejichž formální odlišnost se v pragmatické rovině projevuje mírou srozumitelnosti (územní jazykové variety, jazyky, dialektiky), a jednak k odlišnému jazykovému úzu, tj. k volbě, preferenci a užívání vybraných forem, které ten či onen jazyk skýtá (sociální dialektologie). Jestliže je jazyk „nejdůležitějším prostředkem lidských společenských styků“, pak formální neshoda (nesrozumitelnost) jazyků, jejichž mluvčí se znenáhla dostávají do užších a hojnějších kontaktů a jsou nuceni se dorozumívat ve zcela nových, nevyzkoušených komunikačních situacích, může brzdit jednoznačné porozumění, ochromovat tok společensky nutných in-

formací. Nezvládnutá jazyková situace se pak nepříznivě projevuje i ve sféře práce a vědomí; interkauzalita práce – řeč – vědomí nepřestává platit, byť se „v různých dobách u rozličných národů různě vyvíjí co do stupně a směru“.

Potřeba společenské integrace si vynucuje systematické poznávání faktorů a zákonitostí, které působí v nových společenských, a tedy i jazykových situacích určených rozhojněním interregionálních a interetnických kontaktů a demokratizaci společenských styků vůbec.

Jak rozsáhlá a všudypřítomná je problematika jazyků v kontaktu, ukazují údaje, které cituji z Connorova referátu⁴ předneseného na VII. mezinárodním sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970: ze 132 států ve světě jen 12 států (9,1 %) lze charakterizovat jako etnicky homogenní. Ve dvaceti pěti státech (18,9 %) převládá jedna majoritní etnicita z devadesáti procent. V dalších pětadvaceti státech (18,9 %) reprezentuje většinová etnicita 75 % populace. Ve třiceti státech (22,7 %) je etnicky sourodá pouhá polovina populace. Ve čtyřiceti státech (30,3 %) je více než polovina populace etnicky heterogenní. Přitom v padesáti třech státech žije spolu více než pět etnických skupin. Tyto údaje zároveň signalizují vzrůstající význam sociolingvistiky.⁵

Je příznačné, že sociologie jazyka se rozvíjí právě ve vyspělých multietnických státech (první předpoklad), a to zejména v těch státech, kde se zespolečenštění výroby, výrobních prostředků, informací, lidských výtvarů a výtvorů, a tedy i demokratizace kontaktů, uskutečnily v nejvyšší míře a nejširší všeobsašlosti (druhý předpoklad). Státem, v němž jsou vrcholně dány oba předpoklady, je Sovětský svaz. Třebaže po druhé světové válce dochází k rozmachu sociolingvistiky v USA (multietnické složení státu představuje anglická majorita, minoritní etnicity Indiánů a početné skupiny emigrantů; předpoklad zespolečenšťování se do jisté míry realizuje v souvislosti s technickou revolucí), lze právem říci, že sociologie jazyka, pro niž se i v ruštině v rámci internacionalizace vědecké terminologie ujímá

⁴ Connor, R.: *Nation Building or Nation Destroying*. (Referát na VII. mezinárodním sociologickém kongresu, Varna 1970.)

⁵ Srovnej předmluvu k sovětské publikaci *Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija*, Moskva, Nauka

1972. Společenské příčiny zvýšeného vědeckého zájmu o dvoujazyčnost, bilingvismus, jazyky v kontaktu rozebírá autor předmluvy J. Dešerijev v části předmluvy nazvané *Společenský význam dvoujazyčnosti*, s. 4–5.

název sociolingvistika, že začíná teoreticky rozvíjet v úzkém propojení s praktickou aplikací od samých počátků existence Sovětského svazu. „Pojem 'sociolingvistika' nyní často figuruje v americké vědě, kde vznikl daleko později než v sovětské jazykovědě, nemluvě už ani o rozdílech v základním významu tohoto termínu.“⁶ Podmínka multietničnosti se v Sovětském svazu naplňuje tím, že zde žije 130 etnicit, z nichž nejmenší čítají ani ne tisíc příslušníků a největší — Rusové — patří mezi nejpočetnější etnicity na světě. Druhý společenský předpoklad pro vznik a opodstatnění sociolingvistiky je splněn tím, že Sovětský svaz jako první socialistický stát na světě funguje na principech společného vlastnictví výrobních prostředků; v důsledku toho neexistuje antagonismus mezi třídami a skupinami zajišťujícími plynulou reprodukci společnosti; je to stát, jehož řízení spočívá na vedoucí úloze KSSS, na demokratickém centralismu a plánování. Tyto principy postulují a zároveň umožňují co největší integraci všech členů společnosti, tj. i všech etnicit: národů, národností, etnických skupin tvořících sovětský stát. Vzhledem k základnímu společenskému významu jazyka patří problém jazyků v kontaktu k nejdůležitějším životním otázkám. I když vzájemné působení jazyků, problémy bilingvismu — dvoujazyčnosti nebo mnohojazyčnosti není jediné téma sovětské sociolingvistiky, věnuje se jim právem velká pozornost.

„Problémy rozvoje národnostních vztahů, jejichž nejdůležitějším aspektem jsou styky a vzájemné působení národnostních jazyků, mají pro náš multietnický stát zcela existenční význam. Úspěch jakéhokoli ideologického působení je bezprostředně závislý na dostupnosti předávané informace, což opět závisí v nemalé míře na tom, jak srozumitelný je použitý jazyk informace. Jazyk, který člověk dokonale ovládá, dává plnou možnost vnímat a přijímat jakoukoli ideu, ať sebesložitější, zatímco sebejednodušší myšlenka zůstává pouhým zvukem, je-li zprostředkována v nedostatečně srozumitelném jazyce. Stupeň dokonalosti toho nebo onoho jazyka či jeho rozvitost a formální přednosti nemusí přitom hrát roli.“⁷

V Avrorinově hodnocení shledáváme nejen naléhavost jazykové problematiky pro integraci státu, ale tušíme, že konkrétní jazyková problematika Sovětského svazu je zatěžkána dalším aspektem: aspektem nestejné rozvitosti, nestejných formálních předností jazyků v kontaktu.

Odlišnost společenských formací příznačných pro jednotlivé etnicity, které vstoupily do svazku Sovětského svazu, přesahovala tisíciletí. Mnohé národnosti žily roztroušené v kočovných a polokočovných kmenech prvobytně pospolným životem: formy jejich práce a vědomí byly ve srovnání s výrobními a kulturními systémy velkých národů málo členité. Tomu odpovídaly i nečlenité zobrazovací a vyjadřovací prostředky jazyka, nízká míra realizace jazykových potenci. Tato specifická společenská skutečnost byla další výzvou sovětské sociolingvistiky.

Skutečnost nutila ovšem mladý sovětský stát řešit své problémy bez prodlení, nedovoľovala čekat na výsledky zdoluhavých, rozsáhlých šetření. A tak první počiny sociologie jazyka se opíraly o empirické pozorování a zobecnění, o logické dedukce a zvláště o ideologické cíle marxistické filosofie.

Ideologický přístup V. I. Lenina, komunistické strany a vlády SSSR k jazykové situaci v multietnickém sovětském státě, zejména k jazykům malých národností

Lenin věděl, že i poté, co byla odstraněna společenská základna, antagonismus, nepřátelství a nedůvěra mezi národy, i po nastolení diktatury proletariátu se budou udržovat jednak rozdíly mezi národy a národnostmi, jednak budou jistou dobu přežívat tradiční predsudky.

„Dokud existují národnostní... rozdíly — a tyto rozdíly se budou udržovat ještě velmi a velmi dlouho i po nastolení diktatury proletariátu ve světovém měřítku — jednota mezinárodní taktiky komunistického hnutí všech zemí vyžaduje nikoli odstraňování rozmanitostí, nikoli zahlazování národnostních rozdílů... nýbrž takové uplatňování hlavních zásad komunismu, při němž by byly správně pozměňovány v jednotlivostech, správně přizpůsobovány národnostním a národnostně státním rozdílům a správně na ně aplikovány.

⁶ Budagov, R. A.: *Jazyk, istorija i sovremennost*. Moskva, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1971. s. 12.

⁷ Avrorin, V. A.: *Opýt izučennja funkcional'nogo vzaimodejstvija jazykov u narodov Sibirj. Voprosy jazykoznanija*, 1970, č. 1, s. 33.

Prozkoumat, prostudovat, najít, vyhmátnout, vystihnout to, co je národnostně zvláštní, národnostně specifické...⁸

Principy politiky, která měla co nejrychleji odstranit předsudky mezi národy a národnostmi, formuloval Lenin takto:

„...uvědomělý komunistický proletariát všech zemí je povinen chovat se zvlášť obezřetně a ohleduplně k pozůstatkům národnostního citění v těch zemích a u těch národů, které byly nejdéle ujařmeny, a dále je povinen činit jisté ústupky, aby byla rychleji překonávána tato nedůvěra a tyto předsudky...“⁹

Mezi základní etnické hodnoty řadil Lenin jazyk. Respekt k mateřskému jazyku sovětských národů, národností, etnických skupin vtělil do programu komunistické politiky:

„Demokratický stát musí bezpodmínečně uznat naprostou svobodu různých jazyků a zavrhnout veškeré výsady jednoho jazyka... Školská politika je u dělníků všech národů stejná: svoboda mateřštiny...“¹⁰

3. listopadu 1917 vyhlásila sovětská vláda Deklaraci práv pro národy a národnosti sovětského státu, rovnoprávnost ras, náboženských vyznání a jazyků. V prvním programu VKS(b) se zajišťuje „právo obyvatelstva na vzdělání v mateřském jazyce a ve školách ustavených vládou a místními orgány samosprávy; právo každého občana dorozumívat se a vyjadřovat se (objasňatsja) v mateřském jazyce na schůschůzích; zavedení mateřského jazyka současně se státním jazykem ve všech místních společenských a státních institucích“.

V projektu stranického programu z roku 1919 prosadil Lenin požadavek napomáhat rozvoji jazyků a literatur dříve potlačovaných, nerovnoprávných etnicit. „neboť jazyk jako nejdůležitější prostředek lidského společenského styku může být jen tehdy dostatečně efektivní, je-li blízký a srozumitelný masám ve všech svých jemnostech. Obzvlášť důležitá je role mateřštiny při výchově a vzdělávání.“¹¹

Na VIII. sjezdu VKS(b) kritizoval Lenin ty, kdo v zájmu rychlé integrace chtěli překotně prosazovat jeden jazyk:

„Máme v komisariátu osvěty komunisty, kteří říkají: jednotnou školu, a proto se

neopovažujte vyučovat v jiném jazyce než v ruském! Podle mého názoru je takový komunista velkoruským šovinistou. Ten vězí v mnohém z nás a proti němu musíme bojovat.“¹²

Lenin si uvědomoval rozdíly v současném stavu jazyků, jejich nerovnoměrnou rozvitost, a tedy nestejnou formální uzpůsobenost pohotově sloužit veškerým novým společenským funkcím socialistického státu. Byl si vědom toho, že tisíc let kultivovaná ruština, výrazově nesmírně členitá, schopná zobrazit, označit, vyjádřit jakýkoli pojem z úhrnu abstrakcí a vytvořit stvořených lidstvem, navíc ruština stamiliónového národa, má nesčetné výhody před nevypracovanými jazyky malých národností, čítajících mnohdy ne více než tisíc příslušníků. Přesto však nadřadil srozumitelnost a blízkost mateřštiny účinnějším zobrazovacím a vyjadřovacím potenciím vyspělých jazyků, neboť těm, jimž vyspělý jazyk nebyl vlastní a blízký, nemohly jeho výhody sloužit. Spontánní růst bilingvismu, spontánní osvojování ruštiny neruskými národnostmi pokládal Lenin za zákonitou vývojovou tendenci – a právě proto zdůrazňoval přirozený a dobrovolný postup bilingvizace.

„I my samozřejmě jsme pro to, aby každý obyvatel Ruska měl možnost naučit se velikému ruskému jazyku. Jenom jedno nechceme: donucování. ... Jsme toho názoru, že veliký a mocný ruský jazyk nepotřebuje, aby se mu kdokoli musel učit pod karabáčem. Jsme přesvědčeni, že... celý společenský život vede k vzájemnému sblížení všech národů. Ti, kdo ve svém životě a při práci potřebují umět ruský, naučí se tomu i bez karabáče. Donucování způsobí jenom jedno: ztíží velikému, mocnému ruskému jazyku cestu do jiných národnostních skupin, a co hlavně – zostří nepřátelství, podníti bezpočet nových třenic, zesílí podrážděnost, vzájemné nepochopení, atd. Proto ruští marxisté říkají: zajistit obyvatelstvu školy, kde by se vyučovalo místním mateřským jazykem...“¹³

„Potřeby trhu vždy donutí národnosti žijící v jednom státě... učit se jazyku většiny. Čím demokratičtější bude režim v Rusku, tím... naléhavěji budou potřeby

⁸ Lenin V. I.: *Spisy* 31. Praha, SNPL 1955, s. 85–87.

⁹ Tamtéž, s. 145–146.

¹⁰ Lenin, V. I.: *Spisy* 20. Praha, SNPL 1959, s. 228 až 229.

¹¹ Avrorin, V. A.: *Leninskije principy jazykovoj politiki. Voprosy jazykoznanija*, 1970, č. 2, s. 13.

¹² Lenin, V. I.: *Spisy* 29. Praha, SNPL 1955, s. 189.

¹³ Lenin, V. I.: *Spisy* 19. Praha, SNPL 1959, s. 350.

trhu pobízet různé národnosti, aby se učily jazyku, který je pro vzájemné obchodní styky nejpříhodnější.“¹⁴

Komunistická strana Sovětského svazu pokračuje v Leninových ideách. Program XXIV. sjezdu KSSS si v oblasti jazykové politiky ставí za cíl: „Dále zabezpečovat svobodný rozvoj jazyků SSSR. Zajistit svobodu každému občanu SSSR mluvit, vychovávat a vzdělávat své děti v kterémkoli jazyce, nepřipouštět žádná privilegia, omezování nebo donucování při užívání kteréhokoli jazyka. V podmínkách bratrské družby a vzájemné důvěry národů a národností se národnostní jazyky rozvíjejí na základě rovnoprávnosti a vzájemného obohacování.“¹⁵

Základní teoretická východiska

Sovětská sociologie jazyka v souladu s jazykovou politikou sovětské vlády respektuje teoretické východisko funkčního přiřazení jazyka ke dvěma doménám: *společnost jako celek; jedinec, etnická skupina jako součást společnosti.*

Primární funkce jazyka — komunikativní a mentálně kognitivní, umožněné potencemi znaku (schopnost zobrazení a přenosnost) a potencemi struktury (skladebnost, schopnost členění a vytváření struktury vyššího řádu) — se vztahují:

1. (*v doméně společnosti*) k úhrnu skutečnostních referentů (ať předmětných, zkušenostních nebo abstrakčních), kterými socialistická společnost vládne a které její řídicí složka chce prostřednictvím různých vzdělávacích, ideologických, socializačních, propagačních prostředků a institucí zvýznamnit pro všechny své členy (nehledě na jejich etnickou příslušnost):

2. (*v doméně jedince, skupiny*) k jedinci determinovanému mateřským jazykem v dimenzi proficience (sběhlost v příměrném dekodování zprávy a v jejím vyjádření) i v dimenzi postojů a národnostních citů (narodnostnyje čuvstva).

Vzhledem k doméně společnost, kde jako objektové a cílové funkční determinanty vystupují úhrn společenského vědomí a výtvorů a maximální komunikativnost, může ten nebo onen jazyk vzhledem k současnému stavu svého vývoje plnit mentálně kognitivní a komunikační funkci

lépe než jazyk jiný. Příkladem je bohatá a pěstěná literární ruština, která je původním etnickým jazykem pro 128,8 miliónů Rusů (census 1970). Záměrně užívám označení „původní etnický jazyk“ místo označení mateřský jazyk protože při sčítání v roce 1970 uvedlo ruštinu jako mateřský jazyk dalších 13 miliónů příslušníků neruských národností. Nesjednocené jazykové variety malých rozptýlených národností, které se do Velké říjnové revoluce uplatňovaly ve sféře nečlenité práce a nečlenitého vědomí, jazyky s vysokým únikem slov ze slovníku, nestabilizované literaturou, nebyly formálně připraveny plnit množství úkolů nové společnosti.

Nicméně každá z oněch malých etnicit anebo každý její příslušník je pojímán jako doména, v níž kritériem funkčnosti je jazyková proficience v mateřském jazyce (na rozdíl od jazyka se širší komunikační platností) a postoje k vlastnímu jazyku.

Lenin, Komunistická strana SSSR a sovětská sociolingvistika kladli důraz nejen na proficienční jazykovou determinaci („chce-li společnost zprostředkovávat jedinci své ideje a záměry a cíle, musí volit takový jazyk, který je mu srozumitelný“), ale i na národnostní city vůči jazyku. Socialistické zřízení znamenalo pro příslušníky malých národností neporovnatelné ekonomické i kulturní výhody; nicméně tradiční kultura, která jim až dosud sloužila jako systém návodných norem, umožňující existenci v příslušných přírodních i společenských podmínkách, se interiorizovala v každém jedinci jako svébytné etické a estetické citění, jako vědomí historické etnické pospolitosti, jako svérázné hodnotové orientace a projevovala se v intenzivním, kladném postoji k vlastní etnicitě, k vlastnímu jazyku, který onu etnicitu a kulturu reprezentuje. Národnostní city (narodnostnyje čuvstva) považuje leninská ideologie a souhlasně i sovětská sociolingvistika za neoddělitelnou formu třídně sociálních citů.

„Národnostní city člověka jsou neoddělitelné od jeho třídně sociálních citů. Lidé žijí ve společenském prostředí rozvíjející formy styků a soužití, materiální i duchovní kulturu, vytvářející vědecké poznatky, etické normy, estetické hodnoty.

¹⁴ Lenin, V. I.: *Spisy* 20, Praha, SNPL 1959, s. 9.

¹⁵ *Leninizm i nacionalnyj vopros v sovremennyj uslovijach*. Moskva, Politizdat 1972, s. 322.

To vše dává vzniknout vyšším lidským potřebám a s nimi spojeným citům.

Tím, že člověk nežije pouze v sociálním prostředí, ale v etno-sociálním prostředí, jsou jeho potřeby a city zabarveny etnickou svébytností. Prožitky spojené se zájmy národa nebo národnosti, s jeho důstojenstvím a rolí ve všelidském pokroku, stejně jako estetické vnímání rodné přírody, jazyka, umění, slovesnosti, vystupují jako národnostní city.

... Osobitě estetické nazírání na svět je také spojeno s obecným a všelidským, ale na rozdíl od obecného je obohaceno tím, že zahrnuje některé individuální rysy přírody, ekonomického, politického i kulturního vývoje dané etnicity.

... Estetické city a potřeby lidí se vytvářejí v průběhu jejich společensko-historické zkušenosti. Obecné a specifické v těchto citech u lidí různých národností a v jejich estetickém vztahu ke skutečnosti je určeno tím obecným a specifickým obsaženým v jejich společensko-historické zkušenosti... Národnostní forma vytváření a vnímání skutečnosti ulehčuje poznání a jeví se jako hodnota pro ty, kterým je vlastní.

Ignorovat nebo podceňovat národnostní formu kultury není možné, protože právě ona činí socialistický obsah kultury nejvíce dostupný širokým masám té nebo oné etnicity.

Národnostní kultura bude ještě dlouho hrát svou užitečnou roli. Mezi kladné národnostní city patří láska k rodné přírodě, k jazyku a kultuře.¹⁶

Rozvoj národnostní kultury a jazyka každé etnicity je pojímán jako katalyzátor sblížení národů, národností vytvářejících socialistický stát.

Základní teoretické východisko sovětské sociolingvistiky tedy rozlišuje funkčnost jazyka vzhledem ke společnosti jako celku (k jejím ideám, cílům, záměrům, potřebám, k úhrnu skutečnostních referentů v oblasti práce a vědomí) a funkčnost jazyka vzhledem k etnickému jedinci, který je jazykem determinován proficienčně a emocionálně.

„Je nepřipustné sebemenší snižování vý-

znamu nejen jazyků s dávnou literární tradicí (staropismenný jazyk) nebo nově vzniklých literárních jazyků (mladopismenný jazyk), ale nelze podceňovat ani roli neliterárních jazyků a jejich význam pro život jejich nositelů. Pokud nositelé kteréhokoli jazyka, třeba neliterárního, neovládají dostatečně dokonale druhý jazyk a svůj jazyk užívají v každodenním životě, je opodstatněné, aby tento jazyk uplatňoval své funkce. Proto i inteligence podobných etnicit má umět svůj původní jazyk. Jinak ztratí možnost se dorozumívat, propagovat mezi svým lidem možnou a dostupnou formou ideje marxismu-leninismu, výdobytky Sovětského svazu, vymožnosti světové kultury a vědy.“¹⁷

Převedeno na zásady praktické jazykové politiky se tato teorie jeví jako:

- možnost a právo každého občana užívat svůj mateřský jazyk, být v něm vyučován
- možnost a nutnost bilingvizace, ovládnutí jazyka s širší komunikační platností, ovládnutí ruštiny jako základního prostředku styku mezi bratrskými sovětskými etnicitami.

„Je stejně nepřipustné opovrhovat původním etnickým jazykem a snižovat jeho význam, jako je škodlivá snaha uzavírat se v úzkém rámci svého mateřského jazyka.“¹⁸

„Bilingvismus, používání dvou jazyků, je vyvolán nutností plnit jisté společenské funkce prostřednictvím dvou jazyků, z nichž ani jeden nemůže sloužit jako nositel úhrnu společenských funkcí, uskutečňovaných současně a souběžně oběma jazyky.“¹⁹

Některá konkrétní opatření jazykové politiky, zejména vůči malým národnostem

Desátý sjezd VKS(b) doporučil Akademii věd studium fonologických systémů, gramatické struktury a slovní zásoby jazyků nemajících písmo nebo písemnictví (bespismenných jazyků).

27. dubna 1927 vydal komisariát osvěty směrnice pro jazykovou politiku, v nichž

národnostních jazyků v souvislosti s rozvojem socialistických národů. Konference se zúčastnili političtí pracovníci, lingvisté, sociolingvisté, sociologové, filosofové, etnografové, psychologové a historici z celého Sovětského svazu.

¹⁶ Tamtéž, s. 217, 218.

¹⁷ DeSeriev, J. D. - Protčenko, I. F.: *Osnovnyje aspekty issledovanija dvojazyčija i mnogojazyčija*, s. 41. In: *Problemy dvojazyčija i mnogojazyčija*, Moskva, Nauka 1972. Sborník je sestaven z referátů přednesených na konferenci v Ašchabádu v r. 1969. Konference se pořádala pod názvem *Zákony rozvoje*

¹⁸ Tamtéž, s. 41.

¹⁹ Tamtéž, s. 32.

byly sovětské národnosti rozděleny do čtyř hlavních kategorií:

1. malé, roztroušené kmeny, které nemají vlastní písmo;

2. národnosti, které dosud nemají psanou slovesnost, ale žijí v soustředěných komunitách;

3. národnosti, které nemají literaturu ani vlastní inteligenci;

4. velké národy.

Akademie věd určila komise ke studiu jazyků zvláště první a druhé skupiny národností. Pověřila lingvisty vytvořením abecedy, pravopisu, sepsáním učebnic a slabikářů v oněch jazycích.

Pátý sjezd sovětských spisovatelů konstatuje, že literatura se v Sovětském svazu píše v 75 jazycích, zatímco do revoluce se psala pouze ve 13 jazycích.

Praktické provádění jazykové politiky lze nejlépe ukázat na konkrétním příkladu některé multietnické oblasti Sovětského svazu. Takový příklad představuje sovětský Sever, osídlený malými sibiřskými národnostmi, jejichž jazykové situaci věnovala lingvistika i sociologie jazyka mnoho pozornosti.

O situaci malých severských národností referoval leningradský jazykovědec P. J. Skorik na jazykovědné konferenci v Alma-Atě v r. 1962, v nedávné době (1970) pak V. A. Avrorin z moskevského Jazykovědného ústavu Sovětské akademie věd v časopise *Voprosy jazykoznanija*.

Geografický prostor malých severských národností je na západě ohraničen poloostrovem Kola, na východě mysem Děžněvovým, na severu poloostrovem Tajmur a na jihu pobřežím Tichého oceánu. Populace tohoto území, čítající zhruba 130 000 osob, zahrnuje dvacet pět národností, tj. mluvčí dvaceti pěti různých autochtonních jazyků patřících k různým jazykovým skupinám; navzájem jsou si ony jazyky mnohdy nesrozumitelné. Před Velkou říjnovou revolucí vedly některé severské národnosti kočovný a polokočovní život. Některé žily roztroušené mezi aloetnickou populací ruskou, burjatskou, jakutskou, komskou. Územní disperze s sebou nesla značnou rozrůzněnost dialektů i v rámci jednoho jazyka. Například evenský jazyk, kterým mluví 25 000 osob, má dvacet sedm dialektických variet, formálně natolik odlišných, že styk dvou dialektů působí mluvčím dorozumivací

potíže. Chantský jazyk má třicet různých dialektů. Při interetnické komunikaci užívá obyvatelstvo jazyky majoritních etnických prostředí — ruštinu, jakutštinu, burjatštinu. Jazykem každodenní komunikace („povsedněvnogo obščeniija“) zůstává mateřský dialekt. V této situaci se dichotomie funkčního přiřazení jazyka doménám „společnost“ a „jedinec“ projevuje rozporně. Chce-li společnost komunikovat ideje komunismu a informace vysoké kognitivní úrovně, potřebuje k tomu psanou formu kodifikovaného jazyka. Dialektické variety determinované historickou situací svých mluvčích nemají přiměřeně vyvinuté prostředky, aby tyto nové společenské funkce mohly plnit. Na druhé straně bilingvismus malých národností nedosáhl dostatečné úrovně, mnozí příslušníci malých národností jsou determinováni hloubkovou strukturou mateřského jazyka, tj. svérázným způsobem abstrakci spojených s osobitými morfologickými, syntaktickými a sémantickými formami, a navíc jsou ke svému jazyku citově poutáni.

Almaatská jazykovědná konference upozornila na dva druhy chyb, ke kterým občas na některých místech docházelo:

1. Zavádění původního etnického jazyka tam, kde už není živý (to je u etnických skupin, které jsou jazykově asimilované v obou dimenzích — proficienční i postojové — například Itelmeni, Aleuti atd.).

2. Umělé omezování společenských funkcí jazyků, které mluvčí ovládají, užívají a k nimž jsou emotivně poutáni.

„V poslední době se projevuje tendence uměle omezit společenské funkce jazyků malých národností Severu. Podceňuje se role mateřských jazyků těchto národností. Často je možno slyšet výroky o tom, že jsou to jazyky odumírající a že nemohou hrát žádnou podstatnou roli v životě původní severské populace... že nejsou způsobilé k tomu, aby se jimi vyučovalo ve škole a že brzdí rozvoj malých národností severu. Často se zaobaleně vyjadřuje přání stáhnout tyto jazyky ze škol, aby se tak pomohlo urychlit jejich odumírání. Tyto projevy rozhodně nepocházejí od malých národností Severu. Jejich autory jsou někteří místní činitelé..., protože vyučování v mateřském jazyce potřebuje zvláštní péči a pozornost, slabikáře zna-

*menají práci navíc a výdaje... Rozhodně jiný vztah k jazyku mají etnické skupiny, které jím hovoří. Milují svůj jazyk, jsou na něj hrdé.*²⁰

Nehledě k těmto občasným lokálním chybným tendencím volí sovětská vláda na Severu optimální praktická opatření v jazykové politice, přičemž sociolingvistika průběžně dodává politickým činitelům empirické i teoretické poznatky.

Vycházíme-li ze základní teoretické hypotézy přiřazení jazyka ke dvěma doménám — společnost — etnická skupina, jedinec — můžeme obě domény dále diferencovat; podrobnější diferenciace naznačí nejen funkční členění jazyka, ale symptomatizuje i míru možného uplatnění toho nebo onoho jazyka v té či oné funkci. V doméně jedinec vystupují jako nejvýznamnější třídící kritéria třídní, demografické a socioekologické rozlišovací znaky populace. Zevrubný výčet uvádí V. A. Avrorin: pohlaví, věk, pracovní zařazení ve společenské výrobě, socioprofesionální diferenciace, kulturní úroveň, stupeň vzdělání. Tyto znaky diferencují jedince uvnitř etnické skupiny. Rozlišení mezi etnicitami je určeno identifikací různých typů rodin, tendencemi populačního růstu, migračními trendy, mírou spontánní asimilace, trendem interetnických sňatků.

Protože etnická populace není homogenní ani z hlediska demografických, třídních nebo socioekologických znaků, uplatňují se základní společenské funkce jazyka nikoliv abstraktně, ale ve vztahu k určitým vrstvám a skupinám mluvčích (věkové vrstvy, městské/venkovské obyvatelstvo, muži/ženy, profesionální skupiny atd.). Je zřejmé, že ideje a informace sdělované šestiletým dětem mají zcela jinou úroveň než myšlenky propagované mezi dospělou populací; jinak jsou formulovány poznatky pro širokou veřejnost, jiné jazykové prostředky slouží odborným obsahům v okruhu různých vědních oborů.

S demografickou a sociální diferenciací se protíná členění společenských činností podle toho, uskutečňují-li se ve sféře práce nebo ve sféře volného času, podle potřeb a záměrů, jakým slouží — výrobní, kulturní, rekreační, vzdělávací a další činnosti. Výběr jazykových prostředků a funkce jazyka jsou odlišeny i společenský-

mi činnostmi, při nichž se jazyk uplatňuje.

Vzhledem ke dvěma základním dimenzím psychiky nabývá sdělovací a mentálně kognitivní funkce jazyka charakter racionálního (referenčního) nebo emotivního sdělování, poznávání. Jazyk určený svým současným stavem, současnou úrovní realizace svých potenci, která se prokazuje obzvláště v jeho sémanticko-výrazovém rozsahu, může v některých činnostních sférách protnutých sociálním a věkovým určením mluvčích sloužit zcela uspokojivě, zatímco v jiných společensko-komunikačních situacích se může ukázat jako funkčně nezpůsobilý. Například jazyk, který nemá vyvinutou vědeckou terminologii a jemuž chybí zobrazující výrazivo pro mnohé ze skutečnostních referentů, jež jsou běžné ve vyspělé společnosti, se nicméně může zcela dobře uplatňovat ve vrstvách předškolních nebo raně školních dětí a při tomto fungování zároveň pozvolna a nenásilně zdokonalovat svou formu, což je předpoklad pro další funkční zdokonalení prospěšné společnosti. Tentýž jazyk už nemůže přiměřeně sloužit na vyšším stupni vzdělávání. Formálně chudý mateřský jazyk, jímž jsou mluvčí proficiencně a emotivně determinováni, může vhodně plnit úkoly emotivně sdělovací, ale málo vyhovuje pro racionální (referenční) sdělování, kterému plně vyhovuje jazyk vypracovaný a kultivovaný.

Na základě těchto teoretických předpokladů, vyplývajících z důkladného empirického sociolingvistického poznání, byly malé národnosti Severu rozděleny do tří skupin:

1. K první skupině patří národnosti, jejichž příslušníci žijí natolik pohromadě, že počet dětí v příslušné lokalitě dostačuje pro vytvoření třídy, případně školy; ty národnosti, pro jejichž jazyky už vypracovaly příslušné komise Akademie věd pravopis, normu, učebnice; ty národnosti, kde v rodinách převažuje úzus mateřského jazyka nad ruštinou.

Vyučování na školách je v prvních třech letech vedeno v mateřském jazyce (přípravná třída, první a druhá třída). Ruština se zpočátku učí jako předmět, od třetí třídy se vyučuje v ruštině a mateřský jazyk zůstává jako předmět.

2. Ke druhé skupině se počítají národ-

²⁰ *Voprosy razvitiia literaturnykh jazykov narodov SSSR v sovětskuju epochu* (Materiály vsesojuznoj konferencii Alma-Ata, 1962). Alma-Ata 1964, s. 322.

nosti, jejichž příslušníci žijí rozptýleni mezi ruskou populací. V mateřském jazyce se děti učí jeden rok v přípravných třídách. Pak přicházejí do smíšených tříd s ruskými dětmi, kde je výuka v ruštině. Mateřský jazyk mají jako nepovinný předmět. V příslušných jazycích vycházejí slabikáře a učební pomůcky.

3. Ke třetí skupině se řadí národnosti jazykově asimilované nebo ty, kde v bilingvní situaci převažuje ruština jak ve sféře úzu, tak ve sféře proficienci.

Ve škole se vyučuje rusky. Mateřský jazyk na školách funguje pomocně tam, kde může hrát případnou aktivizační roli.

Kromě sféry školy se původních etnických jazyků užívá při osvětové práci vsude tam, kde je toho zapotřebí, zejména mezi starší populací. V mnoha jazycích vycházejí časopisy, příležitostně se užívají při krajových vysíláních.

Za rozvoj, normalizaci a ortografii vědí severské národnosti zejména vynikajícím lingvistickým pracím Laboratoře experimentální fonetiky na Leningradské universitě.

Jen pro zajímavost upozorním na základní kroky při normalizační práci.

„Zpočátku se literatura psala v různých dialektech a užívala se různá pravopisná pravidla, protože se nestačila vytvořit pravidla jednotná.

Přijetí jednoho dialektu za základ literárního jazyka neznamena, že zvláštnosti ostatních dialektů se ignorovaly. Jestliže fonetika a gramatika literárního jazyka se v podstatě zakládá na jednom dialektu — a ani zde se neobejdeme bez výjimek — pak v oblasti lexika a frazeologie pozoru- jeme široké využití dialektismů.“²¹

To, že sovětská vláda sleduje veskrze správnou zásadu nerozšiřovat za každou cenu funkce jazyků, které k tomu nemají předpoklady (omezený počet mluvčích, asimilace, atd.), neznamena, že by se možné funkce oněch jazyků neuplatňovaly tam, kde jsou k tomu předpoklady. Zároveň vzrůstá spotánní bilingvizace, kterou před- vidal V. I. Lenin. Trend ve vývoji jazykové situace mezi malými národnostmi Severu se tedy projevuje: vzrůstající bilingvizací a dále vyhraňováním rolí ruštiny a mateřského jazyka pro specifikované sféry urč- né společenskými činnostmi, společenskou

a demografickou diferenciací, obsahem a záměrem sdělovaných zpráv.

„Prospěšnost ekonomického a kulturní- ho působení ruského národa na malé národnosti Severu podminila tendenci k ovládnutí ruského jazyka jako prostřed- ku interetnické komunikace, prostředku přivlastnění si výtobytků socialistické kul- tury. Zároveň však tato tenden- ce nezmenšuje význam mateř- ského jazyka, naopak ro zš i ř u- je jeho funkce, obohacuje ho a určuje mu specifickou roli v kulturním rozvoji dané ná- rodnosti.“ (Podtrhla M. H.).²²

Šetření jazykové determinace malých národ- ností Severu (1967—1969)

Jazyková situace se vyvíjí a sovětská so- ciolingvistika průběžně sleduje případné změny, aby mohla pohotově poskytnout zprávy politickým činitelům a plnit tak poslání vědy. Podle společenského dopo- ručení vědy se pak uzpůsobují praktická opatření.

Jedním z příkladů působení sovětských lingvistů a sociolingvistů je rozsáhlé šet- ření vývoje jazykové situace u malých severských národností. O tomto šetření podává zprávu V. A. Avrorin v citované práci.

Cílem šetření bylo postihnout vývoj bi- lingvismu, upřesnit vymezení společen- ských funkcí ruštiny a mateřských jazyků, zjistit změny ve fungčním zatížení souběž- ně užívaných jazyků. Jazykové údaje byly šetřeny v korelaci se socioekologickými a demografickými charakteristikami mluv- čích.

Metoda šetření: Údaje se shromažďovaly pomocí ankety, která obsahovala 38 otáz- ek rozdělených do čtyř kategorií [I. „adre- sové“: republika, kraj, oblast, okres, obec; II. „legitimační“ („pasportnyje“): jméno, věk, pohlaví, zaměstnání... atd.; III. otáz- ky zjišťující míru proficience v mateřském jazyce a v ruštině a jazykový úzus v růz- ných činnostních sférách; IV. otázky zjiš- ťující postoje k jazyku]. Ve vybraném sou- boru respondentů bylo zastoupeno 42 000 osob — příslušníků reprezentujících všech- ny národnosti Severu. Výběrové procento se u jednotlivých etnic různilo podle po- četnosti populace. U největších národností (Burjati, Jakuti) s populací nad 200 000

²¹ Tamtéž, s. 306.

²² Tamtéž, s. 317.

Tabulka 1

Jméno národnosti	Mateřský jazyk jako jazyk vyučovací			Mateřský jazyk jako učební předmět		
	pro	proti	nevím	pro	proti	nevím
Chantové	28,0	52,0	20,0	50,5	29,0	20,5
Mansové	22,0	54,0	24,0	34,5	37,5	28,0
Něnci	16,0	49,5	34,5	32,5	31,0	36,5
Dolganí	49,0	47,0	4,0	87,5	9,5	3,0
Evenkové	46,0	39,0	15,0	77,0	6,0	17,0
Selkupové	18,5	65,0	16,5	33,0	40,0	27,0
Ketové	39,5	58,0	2,5	55,0	25,0	20,0
Iganasanové	12,5	66,5	21,0	59,0	15,0	25,5

Udygejci, Eskymáci, Dolganí, Itelmení a Ketové); u méně než tisícových etnicit (Iganasanové, Tofové, Oroči, Jugakirové, Encové, Aleuti, Orokové a Něgidalci) byli dotazováni všichni dospělí. Šetření probíhalo v letech 1967–1969.

V tabulce 1 a 2 jsou zkráceně uvedeny některé výsledky šetření.²³

ní výsledek: absolutní většina obyvatelstva Severu uznává nesmírný význam ruštiny, zároveň však nechce, aby budoucí generace zapoměly jazyk předků.

* * *

Marxismus spatřuje vývoj v dalším sbližování národů. Perspektivní splynutí ná-

Tabulka 2

Jméno národnosti	Mateřský jazyk	Mateřský jazyk i ruština	Pouze ruština
Čukčové	46 %	32 %	22 %
Eskymáci roztroušeni mezi Čukči	19 %	22 %	59 %
Nanajci	47 %	28 %	25 %

A. Avrorin upozorňuje, že odpovědi Chantů, Dolganů, Selkupů, Ketů nejsou ekvivalentní odpovědím ostatních národností, neboť mateřskými jazyky těchto národností se na školách dosud nevyučovalo. Dále autor vysvětluje vysoké procento odpovědi „nevím“ průvodním objasněním respondentů: „Vy jste lidé učení, vám jsou

rodů, národností a etnicit je budoucnost zatím odlehá — i když některé malé, roztroušené etnicity s nerozvinutým stupněm státnosti (stěpeň gosudarstvennosti) splývají rychleji než ustavené, konsolidované a velké etnické celky.

„KSSS si ve své politice staví za cíl zabezpečit rozkvět národnostních kultur a

²³ Citováno podle: Avrorin, V. A.: *Opyt izučenijsja funkcionalnogo vzaimodějstvija jazykov u narodov Sibiri*, Voprosy jazykoznanija 1970, č. 1.

*utvrzení jejich interetnických základů ne podrobením kultur malých etnicit velkým národům, ne jejich mechanickým sjednocením, nýbrž vytvořením diferencovaných, co nejpríznivějších podmínek pro rozvoj všech národnostních kultur k tomu, aby se mohly navzájem organicky prolínat a vzájemně obohacovat.*²⁴

S dalším rozhojňováním interetnických vztahů bude obměňující se problém jazyků v kontaktu zavdávat sociologii jazyka nové podněty.

Vysoce vzestupnou tendenci má spon-tánní bilingvizace zvláště v těch oblastech, kde se stýkají jazyky méně rozvinuté a jazyky kultivované. Třebaže u části obyvatel malých etnicit dochází k národnostní a jazykové asimilaci, bilingvismus zatím převažuje, případně se stabilizuje, a to tím, že každý z jazyků — mateřský jazyk i jazyk s širší komunikační platností — přijímá specifické společenské funkce, v nichž se uplatňuje lépe než druhý „spolu-jazyk“. Jazyk s širší komunikační platností je vhodnější pro racionální (referenční) sdělování, mateřský jazyk pro emotivní komunikaci. Mateřský jazyk spíše uspokojuje estetické potřeby, komunikativnější jazyk vyhovuje požadavkům a potřebám kognitivním. Mateřský jazyk souvisí spíše se sférou intimní rodinné komunikace, druhý jazyk slouží formálním situacím interetnické komunikace. Jak se oba jazyky mohou uplatňovat při vyučování, bylo popsáno výše.

Jazyk je otevřený systém, který se neustále vyvíjí, zejména na úrovni lexikálně sémantické. Vyvíjí se tím, jak funguje, a funguje mimo jiné i podle toho, jak se formálně vyvíjí. Ač je rozdělení rolí dvou jazyků v situaci bilingvismu mnohde dočasně ustálené, neustále působí jazykové i mimojazykové faktory, které uzuální a proficienční vyváženost bilingvismu mění, a tak dochází k znovurozdělení jazykových funkcí (raspředělení funkcí jazyka). Těmto změnám pak řídící složky společnosti — které se ostatně na vývoji situace významně spolupodílely — takticky přizpůsobují svou další politiku. Sociologie jazyka dodává ve stále rozsáhlejší míře reprezentativní empirické i teoretické poznatky, aby jazyk, jeden z propojené trojice fylogenetických faktorů *práce — vědomí — řeč a nejdůležitější prostředek*

lidských společenských styků, mohl v socialistické společnosti optimálně plnit své poslání.

II.

V Československu se vyskytuje ojedinělá obdoba jazykové situace určené kontaktem dvou jazyků, z nichž každý má velmi odlišnou měrou realizované zobrazovací, vyjadřovací a sdělovací potence. Jeden jazyk je zastoupen češtinou (popřípadě slovenštinou), druhou kategorií reprezentuje romština (tj. jeden ze čtyř hlavních dialektů čtyř etnických skupin Romů v ČSSR).

U češtiny resp. slovenštiny převažuje nad územními a sociálními dialekty jedna obecná varieta; zásoba jazykových forem, výrazových prostředků, se po staletí stabilizuje a průběžně rozšiřuje literaturou. Multiplikátory společenských styků (masově sdělovací prostředky, literatura a její distribuční mechanismy, řada institucionálních osvětových aktivit a zejména základní vzdělávací instituce — škola) sladí, urychlují a usměrňují procesy formální a sémantické divergence či konvergence, jejichž výslednicí je další vývoj a obohacování jazyka, posilování jeho funkčního potenciálu. V rámci Československa má čeština a slovenština nejširší komunikační platnost, protože to jsou jazyky dvou etnických majorit. Majoritní etnicity — Češi, Slováci — prokazují zároveň nejvyšší stupeň státnosti v ČSSR, a tak se čeština a slovenština v zájmu společenské organizace uplatňují v úhrnu veškerých společensko-politických jazykových funkcí. Vzhledem k tomuto postavení má čeština, resp. slovenština i vysokou ekonomickou hodnotu, a tedy prestiž i přitažlivost pro příslušníky národnostních minorit a pro Romy.

Druhý jazyk uplatňující se v situaci, kterou budeme dále rozebírat, je romština — přesněji řečeno každý ze čtyř romských dialektů, jimiž hovoří různé romské sub-etnicity v ČSSR.

Statisticky nebylo etnické členění Romů v ČSSR nikdy přímo podchyceno. Velikost romských etnicit můžeme odhadovat z empirie a nepřímo z některých demografických údajů. Absolutně nejpočetnější je skupina „slovensko-českých“ Romů, která značně převyšuje počet tří zbylých etnicit.

²⁴ *Leninizm i nacionalnyj vopros v sovremennyj uslovijach*. Moskva, Politizdat 1972, s. 315.

To znamená, že romština v ČSSR je suverénně reprezentována územními varietami slovensko-českého romského dialektu, zejména východoslovenskými varietami. Veškerá podnářečí tohoto dialektu jsou si navzájem srozumitelná. Nadále budeme pro stručnost užívat termínu romština pro početně nejreprezentativnější dialekt: jevy demonstrovány v souvislosti s ním lze víceméně vztáhnout i na ostatní dialekty.

Historické postavení Romů jako determinanty romštiny

Romština je jazyk určený historickými formami práce a vědomí skupiny, která nejen ve své pravlasti, ale i nadále v evropské feudální a kapitalistické společnosti zaujímal postavení etnické kasty. Pojem kasta (portugalský ekvivalent hindského džátí: endogamní rodová skupina sdílející společné sociální postavení dané tradiční skupinovou profesí) nabyl v evropském povědomí poněkud odlišný obsah, než jaký implikuje džátí-kasta jako typická složka specifické společenské struktury tradiční Indie. Proto objasním jevy, které pojem džátí v Indii představuje, a to zvláště ty jevy spojené s kastami, jejichž společenská práce má fyzický charakter.²⁵

a) Mezi jednotlivými džátí je nepřekročitelná statusová bariéra. Pro společnost založenou na třídní nerovnosti pojem status platí. (Dnes je v Indii asi 2000 džátí.)²⁶

b) Kontakty mezi kastou a ostatní společností se uskutečňují téměř výlučně ve sféře výměny statků a služeb, jejichž reprodukci zajišťuje systém práce – výrobní systém společnosti. V celospolečenské dělbě práce má džátí úzce vymezenou úlohu spojenou s tradiční skupinovou profesí. (Príznačné profese jednotlivých romských džátí – v Indii domských džátí – jsou jak dosud v Indii, tak do nedávné minulosti v Evropě: kovářství, hudebnictví, kotlářství, koňské handlířství atd.). Vzhledem k nízkému hodnocení fyzické práce v tradiční indické i v evropské feudální a kapitalistické společnosti bylo společenské uznání řemeslnických džátí velmi nízké. U Romů v Evropě podporovala sociální diskriminaci navíc diskriminace rasová. Takíka nulový společenský status se projevoval i v nepatrném podílu řemeslnických

džátí na důchodu společnosti; jejich práce byla hluboce podhodnocena, často odměňována v naturáliích, takže příslušníci kasty – v podstatě drobní soukromí řemeslníci – nikdy nemohli nahromadit kapitál. Jediná pracovní úloha v celospolečenském systému dělby práce, úloha společná pro celou džátí, dávala Romům charakteristiky sociální skupiny.

c) Veškeré další typy existenčních styků probíhají výhradně uvnitř přísně ohraničené kasty. Styky zajišťující biologickou reprodukci a primární socializaci se uskutečňují v rámci kastovního rodinného systému. Rodina je nejen „rozhodujícím momentem produkce a reprodukce bezprostředního života,“ ale je to i výrobní jednotka, která má svou specifickou dělbu práce, a za jistých okolností může systém rodiny, rozšířené rodiny a rodu být nositelem zvláštního ekonomického subsystému. Tuto myšlenku rozvádí Marx v souvislosti s venkovskou patriarchální rodinou:

*„Chceme-li zkoumat společnou, tj. bezprostředně zspolečensťenou práci, nemusíme se vracet až k její prvobytné formě, s níž se setkáváme na prahu dějin všech kulturních národů. Bližší příklad skýtá venkovská patriarchální výroba rolnické rodiny... Různé práce... jsou společenskými funkcemi ve své naturální formě, protože to jsou funkce rodiny, která má, podobně jako zbožní výroba, svou vlastní, samorostlou dělbu práce.“*²⁷ Některé obecné aspekty této myšlenky lze vztáhnout jak na rodinu v indickém systému kast, tak na rodinný systém Romů v minulosti, i když nejde o rodinu zemědělskou, nýbrž řemeslnickou. Tradiční profese a způsob obživy romských džátí vůbec si vynutily vlastní dělbu práce uvnitř rodiny, rodu, komunity; společenské vztahy tohoto subsystému neodpovídaly historickému času a historické formaci majoritní společnosti. Jisté enklávní postavení patriarchální rodiny bylo ovšem způsobeno relativní hospodářskou („samoživitelskou“) nezávislostí, danou vlastnictvím půdy a „hospodářství“, zatímco příčinou enklávního postavení romské řemeslnické rodiny byla nucená „nezávislost“ – kastovní izolace. Podobně jako u patriarchální ven-

²⁵ Viz blíže Hübschmannová, M.: *What can Sociology suggest about the Origin of Roms*. Praha, Archiv orientální, 1972, č. s. 51–64.

²⁶ Tamtéž

²⁷ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954, s. 96.

kovské rodiny, analyzované Marxem, spadaly společenské vztahy rodového ekonomického subsystému Romů do méně vyvinutých vývojových stadií. Na základně rodinného—rodového subsystému s vlastní dělbou práce se pak vztyčovala i jistá specifická nadstavba, která tento systém fixovala, usměrňovala.

d) Téměř výlučně v rámci džátí probíhají i společenské styky zajišťující prostřednictvím kulturního systému reprodukci poznatků a návodných informací účelných pro přetrvání kasty v alogenním společenském, etnickém a přírodním prostředí — jinými slovy kontakty ve sféře vědomí.

e) Protože kasta byla v Indii i v případě Romů v Evropě omezená jen jednou profesí, jednou úlohou v celospolečenském výrobním systému, nemohla se výrobní základna členit a vyvíjet jako u celkové společnosti s plně fungujícími reprodukčními systémy.

f) Nediferencovanost ekonomické základny podmiňovala i pomalé členění ve sféře vědomí, přičemž hradba kastovního statusu zahrazovala průchod informacím z vyvíjející se majoritní společnosti a znemožňovala příslušníkům kasty přístup k poznatkům, právům a vymoženostem ostatní společnosti.

g) Pojem džátí implikuje značnou územní disperzi rodin a rodů — jak v Indii, tak u Romů v Evropě —, které se vzhledem ke stejné tradiční skupinové profesi nemohou uživit na jednom místě. (Jedna vesnice nepotřebuje víc než jednoho romského kováře, popřípadě jednu hudební kapelu.)

h) Kastovní přehrada oddělovala Romy nejen od ostatní neromské společnosti, ale izolovala i jednotlivé romské džátí mezi sebou navzájem. V Indii se přísně střeží hranice mezi džátí, která se projevuje podrobně vypracovanými pravidly normativního chování, zvyklostí, povoleného a zakázaného jídla, zvláštními šperky, krojem, způsobem líčení atd. Podobně tomu bylo i u Romů, a mnohde dosud je.

i) Omezené kontakty mezi rody a komunitami i mezi Romy a ostatní společností ochromovaly vývojové stimuly jak ve sféře práce, tak ve sféře vědomí, a tím i ve sféře jazyka.

j) U Romů (i u příslušníků jednotlivých indických džátí) se v důsledku izolovaných sfér rodiny a vědomí, v nichž uzavřeny do kastovních hranic probíhaly příslušné typy společenských styků, uchoval poměrně neporušený antropologický typ i vlastní komunikační symbolika — etnikum.²⁸

Postavení etnické kasty se ve sféře jazyka projevuje takto:

1. Odlišnost dialektů jednotlivých romských subetnicit, vzniklá patrně už na půdě indické pravlasti, se uchovává a prohlubuje.

2. Územní variety v rámci jednoho dialektu jsou nesjednoceny.

3. Jazyk nemá písemnou formu; skupina nedisponovala společenskými prostředky, které by literární formu umožnily vyvinout (nebylo právo na vzdělání, převládala negramotnost atd.).

4. Proces formální a významové divergence jazyka je jen stěží vyvažován konvergenčními mechanismy. Stabilizátory nepsané slovesnosti nestačí čelit úniku užitných forem z jazyka s takovou účinností jako psaná literatura.

5. Rozsah sémanticko-lexikálního fondu odpovídá nečleněné sféře práce a vědomí, zejména v oblasti racionálního zobrazování a sdělování.

6. Romské společenství nemělo možnost vyvinout společenské instituce, které by sloužily k rozšiřování, normalizování, kultivaci a stabilizaci jazyka a slovesných kulturních produktů. Instituce majoritní společnosti byly Romům v minulosti uzavřeny.

Jazykové obtíže etnické kasty na prahu socialismu

Převratná společenská změna, socialismus, zasahuje i Romy, dává jim možnost integrace a zároveň na nich požaduje, aby se integrovali, aby překlenuli vakuum mezi vlastní nečlenitou a formálně chudou troj-jedností „práce—vědomí—jazyk“ a osvojili si nesčetné vymoženosti, poznatky a práva a povinnosti příznačné pro socialistickou společnost.

Jazyk bývalé etnické kasty nemá pohotově prostředky k zobrazení skutečnostních referentů, které pro Romy v ohromujícím množství nabývají významu.

Čeština, resp. slovenština byla pro většinu Romů nevlastní jazyk. Romové sice

²⁸ Viz blíže Hübschmannova, M. — Rehák, J.: *Etnikum a komunikace*. Praha, Sociologický časopis, 1970, č. 6, s. 548.

i v minulosti hovořili jazykem majoritního prostředí, ovšem míra jejich jazykové proficeience v druhém jazyce nepostačovala novým komunikačním situacím, do nichž je socialismus věnil.

I jiné nerovnoprávné skupiny, jejichž sociální postavení korelovalo s nízkým vzděláním (v rámci dělnické třídy to byly skupiny nekvalifikovaných dělníků, nádeníků, mezi rolníky sem patřily zejména nemajetné vrstvy ze zaostalých lokalit atd.) vstupovaly do socialismu vyzbrojeny svým sociálním nebo místním dialektem, který byl v mnoha jazykových kategoriích nersrovnatelně chudší než literární jazyk, jazyk schopný zobrazit a vyjádřit úhrn poznatků, k nimž lidstvo dospělo. Tyto dříve nerovnoprávné vrstvy, postižené nízkým vzděláním, však na základě vlastní nebo blízké příbuzné fonologické struktury, vlastní nebo blízké příbuzné gramatiky, vlastní hloubkové struktury ztělesňující specifický způsob abstrakcí si postupně a relativně bez obtíží osvojovaly neznámé výrazivo mateřštiny, napojovali ke známému jazykovému systému jednotlivé prvky, odpovídající mu skladbou, a tak s novými skutečnostními referenty, které pro ně socialismus zvýznamnil, získávali zároveň i vyjadřovací aparát. Žádný jedinec a žádná společenská vrstva neovládá jazyk v jeho totalitě; idiolekt, dialekt, ať územní či sociální a odborné, mají omezený a vymezený úzus jazykových forem, ale jazyk jako celek dává každému mluvčímu, každé vrstvě obyvatelstva možnost obohatit vlastní mluvu — idiolekt — ze zásob rozlehlého vševstřebávajícího fondu, syceného neustále všemi typy a úrovněmi promluv. Tak společenské zpřístupnění nových poznatkových oblastí a nových komunikačních požadavků je účinně spoluemožněno poznenáhlým zvládnáním dosud neznámých prostředků vlastního jazyka.

Romy ovšem zastihl socialismus v postavení etnické kasty, kasty se zcela odlišným jazykem; zásoba zobrazovacích a vyjadřovacích prostředků, které jim společnost nabídla spolu s jejich skutečnostními předlohami, ať předmětnými, zkušenostními nebo ideovými, nepatřila k vlastnímu, mateřskému, dostatečně známému jazyku.

Jazyková situace Romů v ČSSR je tedy

v mnoha ohledech podobná jazykové situaci malých etnicit v SSSR. Integrace sovětského státu byla ovšem od samého začátku závislá na harmonických interetnických stycích a vztazích, na plynulé interlingvní komunikaci; proto se řídící složky společnosti i odborníci — sociolinguvisté velmi důkladně zabývali všemi aspekty souběžného spolupůsobení různých a různě rozvinutých jazyků, což umožnilo rozlišit a využít různé společenské funkce jazyků v kontaktu (mateřského jazyka a jazyka s širší komunikační platností).

V Československu, kde se sociální bilingvismus, poznamenaný nestejnou úrovní styčných jazyků, vztahuje pouze k jedné minoritě, zůstávala otázka jazykové determinace Romů dlouho zanedbávána a nepostižena ve své diferencovanosti. V posledních letech se však prosazuje čím dále tím naléhavěji, a to ve společenské oblasti, která je zcela závislá na jazyce a v níž se maximálně uplatňují primární funkce jazyka — mentálně kognitivní a komunikativní — v oblasti školství. Oblast školství nejvýmluvněji a nejzjevněji symptomatizuje míru jazykové determinace romských dětí a zprostředkovaně Romů vůbec, signalizuje, jakou měrou a v jakých komunikačních dimenzích (racionální, emotivní) je integrační úsilí ohroženo neshodou mateřského a vyučovacího jazyka, naznačuje, který ze souběžně užívaných jazyků dominuje v proficeinci a v úzu, a tak tedy nepřímou upozorňuje na nedopatření i na úspěšné počiny jazykové politiky.

Bilingvismus romských dětí a škola

Statistické údaje a analýzy publikované Federálním (resp. Českým nebo Slovenským) statistickým úřadem podávají dobrý přehled o situaci romské školní mládeže v ČSSR a zároveň poukazují na závažnou společenskou úlohu jazyka v oblasti školství. Jeden z posledních statistických rozborů porovnává například školní neprospěch romských dětí a ostatních žáků: z romských dětí v 1.—5. ročníku ZŠ (nebo ZŠ) propadá 43 %, u ostatní populace 3,1 %. V prvním ročníku neprospívá 53,5 % Romů a pouze 2,6 % neromských dětí.²⁹ Publikace uvádí neprospěch rom-

²⁹ Povinná školní docházka cikánské mládeže v CSR v letech 1970/1971, Praha, Český statistický úřad 1972, s. 3, 4.

ských dětí do souvislosti s jazykovými potížemi. Na jiném místě se píše: „Věkové složení cikánského obyvatelstva naznačuje, že v nejbližší generaci dojde k rychlému růstu počtu Romů, což se bude mimo jiné projevovat také ve zvýšeném přílivu cikánských dětí do škol.“³⁰ To znamená, že se zvýší význam jazykové problematiky.

V metodickém návodu ministerstva školství ČSR z ledna 1972 se při analýze faktorů neprospěchu a nedostatečné připravenosti romských dětí pro školu uvádí i neznalost vyučovacího jazyka. Zpráva upozorňuje na to, že „dětí doma i mezi sebou hovoří převážně některým cikánským dialektem“.³¹

Na dominantní úzus romštiny i dominantní proficienci v mateřském jazyce poukazují pedagogická čtení učitelů vyučujících romské děti.

„Cikánské děti jsou na našich školách vyučovány jazykem českým, který není jejich mateřštinou, i když je na úředních tiskopisech (vyšvědčeních) za takový označován. Značnou část dne žijí děti v prostředí, kde se mluví cikánsky.“³² (Podtrhla M. H.)

„... Rodiče přicházejí do školy, mluví česky, slovensky... Stačí však, aby došlo ke konfliktní situaci mezi dvěma cikánskými rodiči – a najednou učitel stojí stranou, rodiče si svůj spor vyřizují cikánsky. Učitel nemá možnost zasáhnout, ztrácí orientaci.“³³

Některé orientační informace, které jsem při pilotážích získala od učitelů vyučujících dlouhá léta romské děti, vypovídají o aktivizačním efektu emotivní funkce mateřského jazyka (F. Šimko, Rakúsy/Poprad; S. Orendáč, Humenné; J. Kříž, Teplice; O. Varga, Stakčín/Snina atd.). Všichni tito učitelé si z vlastní iniciativy osvojili základy romštiny (Ondrej Varga je Rom, žák J. Kříže) a pomocně užívají mateřštiny dětí nejen k objasnění neznámých českých/slovenských slov, ale i k navození přátelské atmosféry. („To dítě se cítí hned lépe a veseleji, když na

ně promluví jeho řečí, a ne jako u macechy.“ F. Šimko.)

Metodický kurs pro učitele s výukou základům romštiny

Ministerstvo školství v ČSR u vědomí skutečnosti, že prospěch romských žáků se lepší nezatelně a že eliminace romštiny nevede k žádoucím výsledkům, se v roce 1971 rozhodlo pro experiment: spolu s Krajským pedagogickým ústavem v Ústí nad Labem uspořádalo v červenci 1971 čtrnáctidenní metodický kurs pro učitele romských dětí, kde mimo jiné byli účastníci čtyři hodiny denně seznamováni se základy mateřského jazyka romských dětí. Prázdninový kurs v Litoměřicích (1971) navštívilo 22 účastníků: 5 z mateřských škol, 9 ze ZDS, 8 ze ZŠ. Z toho čtyři učitelé působili v internátních zařízeních. Účastníci se sešli z 18 lokalit Čech a Moravy. Závěrečné hodnocení (část týkající se možného využití romštiny ve škole) vyznělo takto:

„Domníváme se, že takový kurs měl být pořádán pro učitele, popřípadě pracovníky, kteří mají na starosti romské děti, již dříve. Důvody: a) učitelova znalost romštiny navazuje vztah důvěry romských rodičů ke škole a jejím pracovníkům. Totéž platí i o romských dětech. Postupně ztrácejí nedůvěru i nejistotu. b) Romské dítě snáze pochopí některé, zejména elementární věci, jestliže je učitel může reprodukovat i v romštině. c) Bezpochyby to platí o práci s romskými dětmi v MŠ a v elementární třídě ZDS, i když i ve vyšších třídách ZDS se vyskytují případy, kdy by romština, doprovázená třeba náznorným předvedením, mohla pomoci. d) Romská kultura, jako každá jiná, je bez znalosti jazyka téměř nepřístupná. Máme na mysli písně, básně a pohádky...“ (Na jiném místě hodnocení se hovoří o nesmírném aktivizačním významu romských písní).³⁴

Vzhledem k úspěchu prvního kursu se ministerstvo školství ČSR a KPÚ v Ústí nad Labem rozhodly v této akci pokračovat.

³⁰ Tamtéž, s. 2.

³¹ Metodický návod ministerstva školství ČSR k výchově a vzdělávání cikánských dětí, Ministerstvo školství, 1972, účelový materiál, s. 2. 7.

³² Pučková, R.: Několicí pohledů na výchovu cikánských dětí. Pedagogické čtení, 1967, nepublikováno (V knihovně Výzkumného pedagogického ústavu v Praze).

³³ Macháčková, M.: K problému připravenosti cikánských dětí pro společenské soužití a některé

zkušenosti z využití progresivních metod v práci s těmito dětmi, Pedagogické čtení, 1970, nepublikováno (v knihovně Výzkumného pedagogického ústavu v Praze).

³⁴ Závěrečné hodnocení prvního metodického kursu s výukou základům romštiny pořádaného pro učitele vyučující romské žáky ministerstvem školství a Krajským pedagogickým ústavem v Ústí nad Labem. Strojopisný materiál, uložen na KPÚ Ústí nad Labem.

čovat a v roce 1972 byl uspořádán další čtrnáctidenní metodický kurs (červenec 1972, Česká Lípa).

Jazyková znalost romských dětí v hodnocení účastníků kursu romštiny

Jako lektorka romštiny v obou kursech jsem položila účastníkům několik orientačních otázek. Formulovala jsem je ústně, účastníci kursu písemně odpověděli.

Jedna z otázek cílila k sestavení škály poměrné znalosti češtiny/romštiny. Uspořádání ordinálních znaků bylo následující: Hovoří vaši žáci 1. pouze česky, 2. lépe česky než romsky, 3. česky stejně dobře jako romsky, 4. romsky lépe než česky, 5. pouze romsky. Míra znalosti byla korelována se stupněm školy (MŠ, ZDS/ZŠ) a ročníkem, v němž pedagogové učili. Uvědomuji si, že otázka není jednoznačná: učitel, který sám romsky neumí, může těžko přesně posoudit proficienci dítěte v romštině. Výpovědi neodlišovaly uzuální a proficienční bilingvismus, učitelé se patrně řídili spíše porovnáním frekvence úzu romštiny a češtiny a mírou neznalosti češtiny než mírou znalosti romštiny. Nicméně, i tak zjevují údaje přibližnou domi-

byly vychovávány v celotýdenní mateřské škole. Třebaže jsem sondovala míru daného kontaktu romských a českých dětí ve třídě, tj. početní poměr romských a českých dětí, který by mohl nějakým způsobem znalost češtiny ovlivnit, nebudu tuto korelaci uvádět, protože sama o sobě nic neříká; bylo by třeba provést srovnání s dalšími faktory (míra úzu romštiny/češtiny doma; ekologický kontakt rodiny dítěte — tj. bydlí-li rodina v romském soustředění, nebo mezi Čechy; volitelný kontakt — tj. poměrná frekvence voleného styku s Romy a Čechy ve volném čase atd.). Kromě toho není uvedený soubor dostatečně reprezentativní.

Spíše než o znalosti češtiny-romštiny vypovídá tabulka o rozhovorové pohotovosti v tom nebo onom jazyce (viz také odpovědi na další otázky), která se učitelům jeví v poměrném úzu romštiny/češtiny. Nejvíce zastoupena je střední kategorie — převládá vyvážený bilingvismus romštiny a češtiny; třetí a čtvrtá kategorie, svědčící pro dominanci romštiny nad češtinou, je o něco četnější zastoupena než první a druhá kategorie, v nichž dominuje čeština. Mezní případy „pouze čes-

Tabulka 3. Znalost češtiny-romštiny podle počtu žáků na různém stupni školy — třídy

Poměrná znalost češtiny-romštiny	MŠ	1 třída	2–3 třída	4–9 třída	Celkem
pouze česky	9	17	4		30
česky lépe než romsky	10	19	12	8	49
česky stejně jako romsky	18	38	55	34	145
romsky lépe než česky	17	20	38	3	78
pouze romsky	7	5	4		16
Celkem	61	99	113	45	318

nanci toho nebo onoho jazyka, která může být napříště prověřena přesnějšími testy. Při sestavování výsledné tabulky jsem brala v potaz odpovědi 37 účastníků obou kursů, kteří zastupovali 28 různých obcí Čech a Moravy. Vyloučila jsem odpovědi učitelů, kteří dosud romské děti neučili, a těch, jejichž žáci byli odchováni v kojeneckých ústavech a s romštinou nepřišli do styku. Učitelé, podrobně znali svých žáků, diferencovali jazykovou znalost u každého dítěte zvlášť (viz tab. 3). Devět dětí v kategorii „jen česky“ pocházelo ze smíšených manželství; dvě další

ky“, „pouze romsky“ nejsou početné. Musíme ovšem uvážit jistou neekvivalenci případů ze smíšených manželství.

Další otázkou jsem chtěla zařadit znalost češtiny jako předmětu na škálu školního prospěchu/neprospěchu. Při hodnocení odpovědi jsem vzala v potaz vyjádření 15 účastníků z prvního kursu — ostatní buď učili na mateřské škole, nebo neměli zkušenost s romskými žáky. V druhém kursu se k prospěchu vyjádřilo 20 učitelů (ze 23 účastníků). Otázky zněly: Ve kterých předmětech většina romských dětí nejvíce zaostává/nejvíce vyniká? Ani tyto

otázky nejsou zcela jednoznačné; vynikání/zaostávání implikuje relaci k prospěchu neromských dětí, i relaci mezi jednotlivými předměty. I pojem „většina“ je nepřesný. Výsledek je tedy pouze hrubou orientací. Jak u otázky zkoumající prospěch, tak u otázky zkoumající neprospěch udávali učitelé obvykle jeden až tři

umění slova zařadit do větné souvislosti“) (9); komolí slova (1).

II. Oblast gramatická: „agramatismus“ bez bližší specifikace (2); pády (9); předložky (7); rody (1); časování (1).

III. Oblast fonetiky: výslovnost dlouhých samohlásek (11); výslovnost hlásky ř, sykavky (9); přízvuk (5).

Tabulka 4

Prospěch		Neprospěch	
pořadí předmětů	kolikrát uvedeno	pořadí předmětů	kolikrát uvedeno
hudební výchova	24	čeština	27
tělesná výchova	19	vlastivěda	7
počty	15	počty	7
kreslení	2	kreslení	4
vlastivěda	2	čtení	3
		psaní	2

předměty, v nichž jejich žáci prospívali nebo nepospívali. V tabulce 4 je uvedeno pořadí prospěchových/neprospěchových předmětů a jejich četnost (kolikrát byly uvedeny v odpovědích učitelů).

Na podporu naší představy o bilingvismu romských dětí můžeme z této stupnice soudit, že zběhlost v češtině je nízká, což se projevuje jednak na prospěchu v samotném předmětu „český jazyk“, jednak na prospěchu v předmětech maximálně závislých na slovně vyjádřené informaci a schopnosti ji dekodovat nebo sdělit (vlastivěda). Dva učitelé, kteří uvedli počty jako předmět, v němž romští žáci zaostávají, zdůraznili, že neprospívají ve slovních úlohách.

V druhém kursu byli navíc účastníci požádáni, aby se pokusili povšechně odlišit, ve kterých kategoriích jazyka (češtiny) romské děti nejvíce chybují a jakých druhů chyb se dopouštějí. Návodným vysvětlením jsem odlišila sféru sémanticko-lexikální, gramatickou a fonetickou. Odpovědělo 16 učitelů. Dva ze šestnácti uvedli, že romské děti nechybují více než děti české; jedna z oněch dvou, která učí na MŠ, dodala, že romské děti na rozdíl od českých jsou zakřiknuté a na otázky odpovídají jedním slovem. Čtrnáct zbylých učitelů upozorňuje na tyto chyby:

I. Oblast sémanticko-lexikální: malá zásoba slov (9); nevhodně volená slova („vyjadřují se nevýstižně“, „u mnohých slov nemají představu, co znamenají“, „ne-

Výsledná informace je opět obecná; nekoreluje druhy chyb v češtině s obdobně členěným chybováním v romštině (dítě může patlat vůbec, nebo být obecně agramatické); obdobně slovní zásobu může mít nebo nemít v romštině větší než v češtině atd. K přesnému rozlišení faktorů proficience v romštině/češtině by bylo třeba série psycholingvistických textů. Nicméně i z této informace lze vyvozovat některé hypotézy: je vidět, že děti jsou determinovány hloubkovou strukturou svého jazyka, že v souladu s ní vykazují odlišný způsob abstrakce, o čemž svědčí zejména chyby v pádech a předložkách. Pády a předložky v češtině vyjadřují odlišné soubohy vztahů než pády v romštině. Některé konkrétní příklady chyb, jako „je mi zima do rukou“, „on se o d e m ě ptá“, svědčí o idiomatickém kalkování romštiny do češtiny (hin man šil a n d r o vasta; j o v m a n d a r phučel). Sémantické posuny („vyjadřují se nevýstižně“) a chyby v gramatických kategoriích přímo ohrožují referenční sféru dorozumívání, adekvátního přejetí a vyjádření informace. Navíc mohou tyto chyby, včetně špatné výslovnosti, neblaze poznamenat sféru vzájemných vztahů mezi romskými a neromskými žáky, vyvolávat posměch, na nějž jsou Romové velmi citliví. Konečně učitel, který nezná základy romštiny, může jazykové chybování romských žáků přičítat nikoli přirozené interferenci dvou jazyků, nýbrž nedbalosti, neschopnosti, agramatismu atd.

Učitelé, seznamující se v kursu s odlišnou formální i hloubkovou strukturou romštiny, si uvědomili odlišnost mateřského a vyučovacího jazyka svých romských žáků. Tím, že sami byli po čtrnáct dní v roli žáků a zakusili obtíže spojené s osvojováním zcela odlišného jazyka, pochopili, jaké břemeno doléhá na romské děti. Toto poznání vyjádřili nejen v závěrečných hodnoceních kursů, z nichž jedno jsem ocitovala, ale i v odpovědích na další otázku, formulovanou přibližně takto: „Co myslíte, že by bylo prospěšné vědět, naučit se, aby se vám práce s romskými dětmi ještě lépe dařila?“ Z prvního souboru (1971) odpovědělo na otázku 19 učitelů, z druhého souboru (1972) 15 učitelů. Postulované znalosti se vykazují těmito četnostmi: znalost romštiny (nebo základů romštiny) (18); větší informovanost o Romech (popularizace vědeckých výsledků, znalost způsobu života Romů, znalost zvyklostí) (16); znát lépe psychiku romských dětí (7); znát specifickou romskou kulturu a folklór (zejména písně) (4); průběžné školení v metodice výuky romských dětí (2); výměna zkušeností (2); logopedie (1).

Odpovědi 37 učitelů z 28 lokalit ČSR vypovídají o souboru 318 romských žáků necharakterizují celou populaci romských školních dětí, nicméně signalizují některé jevy a společenské potřeby:

a) většina romských dětí je do značné míry determinována původním etnickým jazykem, jeho formální i hloubkovou strukturou jak fakticky (typy chyb v češtině, dominance romštiny v úzu i jazykové sběhlosti), tak vztahově („romština pomáhá navázat učiteli kontakt s dítětem“ — viz závěrečné hodnocení kursu).

b) Většina pedagogů považuje za nezbytné tuto současnou jazykovou determinaci nepřehlížet a respektovat tím, že se učitel naučí základům mateřštiny svých žáků. Částečné využití romštiny jako pomocného jazyka při vyučování by tedy mělo kladný význam.

c) Proficienční i uzuální bilingvismus romských dětí, funkční rozdělení a zatížení romštiny/češtiny by bylo vhodné zkoumat dále a podrobněji psycholingvistickými a sociolingvistickými metodami. Výsledky tohoto zkoumání by měly naznačit, v jakých sférách, jakou měrou, v jakých lokalitách ČSSR a jakým způsobem by bylo

možné jednotlivé jazykové funkce romštiny/češtiny využít v zájmu rychlejší a úspěšnější integrace.

Zdá se, že zavádět v současnosti romštinu do škol jako vyučovací jazyk by nebylo reálné. V některých lokalitách dosáhla spontánní jazyková asimilace a bilingvize takového stupně, že to není třeba. Tato asimilace se týká zejména ČSR. (Jinak je tomu v romských soustředěních na Slovensku, kde šestileté děti většinou neovládají jiný jazyk než romštinu.) Není dostatečný počet pedagogů, kteří by mohli romsky vyučovat. Jazyk není uspokojivě vypracovaný, nejsou připravené pomůcky (i když tento problém by nebylo obtížné poměrně rychle vyřešit). Mezi rozptýlenou romskou populací by romština mohla některé funkce plnit patrně v posledním ročníku mateřské školky nebo v prvním ročníku ZDŠ (zdůrazňuji: jen v některých lokalitách!). V SSR by bylo užitečné uvažovat o lokálně omezeném experimentu romštiny jako pomocného vyučovacího spolujazyka alespoň pro první ročník ZDŠ.

Využití romštiny ve škole neznamená ovšem jen používání romštiny jako vyučovacího jazyka, ale má širokou škálu různých forem a různé intenzity — a pro různou jazykovou situaci v jednotlivých školách a lokalitách lze vybrat ty formy, které jsou nejvhodnější. Zejména lze využít emotivní funkci romštiny — která se jeví zvlášť silná — a to popřípadě jen tím, že učitel vyučující česky nebo slovensky prohodí vhodně několik vět v mateřštině svých žáků, objasní některé nerosozumitelné pojmy, dovolí dětem, aby tam, kde jim nedostačuje vyučovací jazyk, se vyjádřily v mateřském jazyce, a podobně. Předpokladem k tomu, aby mohly být využity klady této metody je rozšíření základních poznatků o romštině mezi učiteli a zároveň i větší informovanost o jazyce jako společenském jevu, o diferencovanosti jeho funkcí, o bilingvistu atd. Efektivnost těchto forem využívání romštiny ve škole je už prokázána: dosvědčili to účastníci metodického kursu, kteří přijeli na týdenní opakovací kurs o jarních prázdninách v březnu 1973. Všichni potvrdili, že jejich, byť malá znalost romštiny, má pro vyučování nesmírný význam jak při navazování kontaktů s romskými žáky a při jejich aktivizaci a motivaci zá-

jmu o výuku, tak při samotném výkladu látky, kterou prostřednictvím některých romských pojmů a slov lépe chápou. Zejména se romština osvědčuje při zprostředkování specifických jazykových kategorií češtiny, které se od romštiny typologicky liší, a teprve učitelovo srovnání s romštinou je žákovi pomůže pochopit. Zkušenost českých učitelů potvrzují i četná teoretická zkoumání sovětských psycholingvistů a sociolingvistů.

„Jazykové vědomí (soznaniye) se vyvíjí na základě mateřského jazyka (prvního jazyka, který dítě od narození kolem sebe slyší, pozn. M. H.). Proto mateřský jazyk pomáhá lépe ovládnout druhý jazyk.“³⁵ Na jiném místě autor zdůrazňuje, že toto tvrzení platí zejména, jde-li o jazyky typologicky odlišné – a to romština a čeština bezesporu jsou.

Lingvistické problémy – příprava pomůcek, vypracování jazyka (pravidla pravopisu, částečná normalizace podnářečí) nejsou zdaleka tak složité, jak se traduje. Některé z těchto úprav už byly provedeny (pravidla pravopisu, částečná normalizace na základě početně převažujícího opěrného dialektu východoslovenského) a prověřují se v romské rubrice zpravodaje Svazu Cikánů-Romů, v *Romano Lilu*. Jak, kde a v jaké míře lze využít pomocně některých funkcí romštiny ve škole, může ovšem ukázat jen zodpovědný reprezentativní výzkum.

Osvědčená jazyková politika Sovětského svazu vůči malým etnitám, determinovaným nerovnými historickými formami práce – vědomí – jazyk, dává za pravdu i teoretickým východiskům a metodickým přístupům sovětské sociolingvistiky. Protože jazyková situace Romů v ČSSR je velmi analogická situaci některých malých národností Severu, můžeme v souladu se sovětskou sociolingvistikou pojímat dvoujazyčnost Romů jako daný sociální jev, jako *sociální bilingvismus* (alespoň v současné době a v dohledné budoucnosti), vztahující se k většině populace propojené strukturou svébytných rodinných vztahů a systémem specifické kultury. Takto definovaný sociální bilingvismus je něco zcela jiného než *kulturní bilingvismus*, implikující volbu jednotlivých, na sobě ne-

závislých individuí naučit se dvěma jazykům, aniž k tomu jsou přímo nuceni sociální situací. Operativním se jeví východisko dvou domén *společnost* (celek) – *etnická skupina*, *etnický jedinec* (součást celku), k nimž se přiřazují jednotlivé funkce souběžně užívaných jazyků. Společnost se reprezentuje úhrnem společnostních referentů (předmětných, zkušenostních, abstraktně ideových), které v zájmu intergrace a prosperity závislé na maximálně všeobsahlém zespolečenštění je třeba zvýznamnit maximálnímu počtu členů společnosti, nehledě na jejich etnickou příslušnost – a k tomu má společnost mimo jiné i uzpůsobilý zobrazovací a sdělovací prostředek, jazyk s širokou komunikační platností a s dostatkem formálních prostředků. Etnický jedinec je determinován dvěma jazyky, tj. dvěma zobrazovacími/sdělovacími systémy, v nichž je různou měrou schopen chápat společensky nutné informace a uskutečňovat svá sdělení; odlišná míra proficience/úzu obou jazyků je závislá na dalších společenských, ekologických, historických a kulturních determinacích jedince, které do značné míry podmiňují i jeho determinace psychické. Míra proficience a úzu souběžně užívaných jazyků se váže i k dichotomií racionální a emotivní složky osobnosti, neredukovatelné na sociální faktory, ale silně na nich závislé. Podle odlišných sfér různých společenských aktivit, diferencovaných cílem, akčním prostředím, zúčastněnými realizátory, hierarchií závažnosti, formou realizace a dalšími charakteristikami, se člení i funkce jazyka, který se při těchto aktivitách uplatňuje. Toto funkční členění se protíná s přiřazením jazyka k různým věkovým vrstvám mluvčích a k vrstvám odlišným podle výše uvedených sociálních a jiných indikátorů. Situace sociálního bilingvismu vyžaduje, aby bylo zjištěno zatížení jednotlivých funkcí souběžně užívaných jazyků, to znamená, aby bylo přešetřeno, ve kterých funkcích se ten či onen jazyk uplatňuje více. Zvážením cílů domény *společnost* a determinací v doméně *jedinec* je pak možné hledat sféry a funkce, pro něž je vhodnější ten či onen jazyk, a zamýšlet se nad způsoby využití obou jazyků pro úspěšnou a rychlou integraci.

³⁵ Dešeriev, J. D. – Protčenko, I. F.: *Osnovnyje aspekty issledovaniya dvujazyčija i mnogojazyčija*, s. 39. In: *Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija*, Moskva, Nauka 1972.

Гюбшманнова М.: Языковая политика Советского Союза

Согласно марксистскому пониманию труд, сознание и речь являются тремя основными факторами человеческого и общественного развития; между ними действует обратная связь. Язык является средством общения и осуществления общественных связей, он выполняет коммуникативную и внутрэнно-когнитивную функцию. Наука о языке очень стара, но лишь сравнительно недавно в качестве подчасти языкознания становится самостоятельной социальной лингвистика (социалингвистика). Ее развитию способствуют новые общественные факты: рост межрегиональных и межэтнических контактов и демократизация общественных отношений вообще. Проблема языковых контактов представляет одну из основных проблем социалингвистики. Социалингвистика вместе с языковой политикой развивается особенно в СССР, где общественные всей жизни достигли высшей степени; сверх того СССР — мультиэтническое государство. Историческая форма «труд» и «сознание» отдельных этнических групп в СССР находились на весьма различных ступенях развития — это отражается и в языке. Таким образом, в контакты входят языки неодинаково выработанные, с неодинаковой мерой реализации языковых возможностей. Число членов отдельных этнических групп определяет ширину коммуникативной действительности языка. Применение языка по отношению к объектным и целевым детерминантам можно причислить к двум независимым сферам: общество (целое) — индивидум, этническая группа (часть общества). В области «общество» может общую сумму всеобщественных материальных и идеологических завоеваний лучше отражать и выражать более культивированный язык; а в области «индивидум, этническая группа» функциональную действительность языка определяет мера профiciencies в том или в другом языке (опытность в декодировании сообщения и способность выражаться) и отношения к родному языку — «национальные чувства». Ленин, положивший идеологическое начало языковой политике СССР, осознавал большое значение обоих основных аспектов родных языков: необходимость для говорящего и сильное эмотивное значение. Даже самый развитый язык перестает выполнять свою функцию — в своем отношении к индивидуму, — если индивидум не в силе хорошо понять его; прогрессивная идея, опосредованная при помощи мало понятного языка, не имеет достаточной действительности, она остается не понятой. Ограничение мало выработанных языков заключается в том, что они часто не имеют средств для выражения всех референционных признаков действительности, характерных для развитого общества. СССР решал эту проблему путем параллельного развития языков малых национальностей и путем билингвизации. Конкретные мероприятия зависели от конкретного положения отдельных этнических групп; в согласии с этим и различные формы двуязычного обучения.

Эффективному использованию русского и родного языков малых национальностей соответствует теория различных общественных функций языка, дифференцированных по демографическим, экологическим, классовым и социальным характеристикам говорящих, по рациональным и эмотивным аспектам действия сообщения, по деятельности, которым язык служит, и ситуациям, в которых он используется. Обширное социалингвистическое исследование языковой обстановки на советском Севере (1967—1969 гг.) подтвердило теоретический исходный пункт функциональной дифференциации языка, оно показало, что родной язык более эффективен, напр., при эмотивной передаче сообщения, тогда как русский — при референционной (рациональной) передаче сообщения, — что при некоторых видах деятельности и в некоторых ситуациях находит себе лучшее применение один язык, в других ситуациях опять другой язык. На основе этих сведений уточняются практические приемы языковой политики и эффективное использование обоих языков во взаимной связи. В Чехословакии имеется редкая аналогия языковой ситуации, определенной контактом двух языков, каждый из которых неодинаково развит: с одной стороны это чешский (словацкий) язык, с другой — ромский язык (некоторый из четырех главных диалектов ромов в ЧССР). Современное состояние ромского языка несет отпечаток исторического общественного положения ромов внутри мажоритарного общества; это было положение этнической касты. Типичным для этого положения является ограниченность контактов не только с остальным обществом, но также между отдельными родовыми группами, территориальное расселение, одна (традиционная) профессия, общая для всей касты, которой группа занимается в рамках всеобщественного разделения труда, изоляция касты в воспроизводительной области «сознания»; каста не имеет возможности развиваться в общее общество, ни влиться в остальное общество. Это историческое положение ромов отражается также в языке: раздробленность диалектов, не образовался литературный язык, малый запас лексикальных средств. Тем не менее ромский язык как в размере профiciencies, так и в размере отношений (эмоций) определяет огромное большинство ромов. Об этом свидетельствуют косвенные данные особенно в области школьного обучения: громадный процент ромских школьников не заканчивает всеобщего начального обязательного обучения, одним из главных факторов неуспешности является несоответствие родного языка и языка, на котором ведется обучение. С 1971 г. Областной педагогический институт в г. Усти на Эльбе и Министерство школ во время каникул организуют курсы для учителей, в которых они знакомятся с основами ромского языка. Даже поверхностное ознакомление с ромским языком имеет положительное значение: учителя осознают отличие категории обоих языков и понимают затруднения ромских детей и, проявляя интерес к их родному языку, устанавливают лучший контакт с ними. Ввести ромский язык в качестве учебного языка не было бы реальным, но вспомо-

гательное использование некоторых функций ромского языка оказывается катализатором интеграции. Образцом может служить как практическая языковая политика СССР по отношению к языкам малых рассеянных этнических групп, так и теоретические исходные пункты советской социалингвистики, особенно теория функциональной дифференциации языка.

Summary

Hübschmannová M.: Linguistic Policy of the USSR

According to the Marxist conception, work, consciousness and language represent the three basic factors of human and social development; there is feedback among them. Language is a means of communication and social contacts, fulfilling the communicative and mentally-cognitive functions. The science of language is very old; however, it is only relatively recently that sociolinguistics has become an independent subdiscipline of linguistics. Its development has been stimulated by new social realities: the growth of interregional and interethnic contacts and the democratization of social contacts in general. The problem of languages in contact is one of the basic problems of sociolinguistics. Sociolinguistics — together with the linguistic policy — is being developed especially in the USSR where the highest degree of socialization has been attained; moreover, the USSR is a multiethnic state. The historical forms of "work" and "consciousness" of the separate ethnic groups in the USSR were on a very diverse developmental level, and this is reflected even in the language. Thus unequally elaborated languages with an unequal degree of realized linguistic potencies come into contact. The number of members of the separate ethnic groups determines the extent of the communication validity of the language.

The application of language with regard to object and goal determinants can be assigned to two independent areas: society (a whole), and the individual, ethnic group (a part of society). In the area of "society", the sum total of all-social material and ideological achievements can be more adequately reflected and expressed by a more cultured language; in the area of "the individual, ethnic group", the functional validity of the language is determined by the degree of proficiency in a given language (proficiency in decoding information and ability of expressing oneself) and the attitudes to the mother tongue — "national feelings". Lenin who lays the ideological foundations of the USSR linguistic policy is aware of the great significance of both the basic aspects of mother tongues: intelligibility for those using the language and a strong emotive value. No matter how developed the language might be, it ceases — in relation to the individual — to fulfil its function if this individual is unable to understand it well; a progressive

idea mediated by a scarcely intelligible language is not sufficiently effective, it is not understood. The limitation of little elaborated languages lies in that they are frequently lacking the means for expressing all the reality referents characteristic of a developed society. The USSR solved this problem by supporting the parallel development of the languages of small nations, as well as bilingualism. Concrete measures depended on the concrete situations of the separate ethnic groups — and so did the various forms of bilingual education. The theory of various social functions of the language, differentiated according to demographic, ecological, class and social characteristics of its users, according to the rational and emotive aspects of communication, according to activities served by the language and according to the situations in which it is applied corresponds to the effective utilization of Russian as well as of the mother tongues of the small nations. An extensive sociolinguistic research into the linguistic situation in the soviet North (1967—1969) confirmed the theoretical starting-point of the functional differentiation of the language and showed that the mother tongue is more effective e. g. in emotive communication, whereas Russian in reference (or rational) communication, that in some activities and in some situations it is better to apply one language, while the other language is more successfully applied in other situations. On the basis of these findings, the practical procedures of the linguistic policy and the efficient use of both the languages in contact are given more precision.

* * *

In Czechoslovakia there exists a unique linguistic situation defined by the contact of two languages each of which is differently developed: on the one hand there is the Czech (Slovak) language, on the other the Romany language (one of the four main dialects spoken by the Roms in Czechoslovakia). The present state of the latter is stigmatized by the historical and social situation of the Roms within the major society: it was the position of an ethnic caste. Characteristic of this position is the limitation of contacts not only with the rest of society but also among separate family groups, the regional dispersion, one (traditional) profession common to all the caste performed by the group within the framework of the all-social division of labour, the isolation of the caste in the reproduction sphere of "consciousness": the caste is denied the possibility of developing into a total society or of fusing into the rest of society. This historical position of the Roms is reflected also in their language: scattered dialects; no literary language has been formed; a short supply of lexical means. Nevertheless, the Romany language determines the great majority of Roms both in the dimension of proficiency and in the attitudinal (emotive) dimension. This is clearly indicated by in-

direct data, especially from the area of education: a huge percentage of Rom pupils does not complete the basic school education, one of the main factors of failure being the discordance between the mother tongue and the language of instruction. Since 1971, the KPÚ at Ústí nad Labem and the Ministry of Education have organized holiday courses of the Romany language for teachers where these get acquainted with the fundamentals of the Romany language. Even a superficial acquaintance with the Romany language has a positive significance: the teachers become aware of the different categories of both the languages and come to

understand the difficulties of the Rom children, and thanks to their interest in the children's mother tongue they establish better contacts with them. The introduction of the Romany language as a language of instruction would not be real; however, an auxiliary utilization of some functions of this language seems to be an integration catalyzer. The practical language policy of the USSR concerning the languages of small scattered ethnic groups, as well as the theoretical starting-points of the soviet sociolinguistics — especially the theory of the functional differentiation of the language — may be regarded as a model.